

ÖLÜME KARŞI BİR FERYAT, ESİZ ÜZERİNE ON ESİZ, AN EXCLAMATION AGAINST DEATH

Nükhet OKUTAN DAVLETOV*

Öz

Yenisey yazıtları, mezar şiiri geleneğinin özgün örneklerini temsil etmesi sebebiyle Türk halkları için olduğu kadar dünya kültür mirası için de önemlidir. Bu yazıtların hemen hepsinde görülen esiz kelimesi hakkında bugüne dek yapılan çalışmalarda birkaç farklı görüş ileri sürülmüş, ancak kelimenin asıl anlamı üzerinde bir görüş birliğine varılamamıştır. Bu çalışmada ise söz konusu kelimenin kökeni hakkında yeni bir açıklama yapılmaya çalışılmış ve Güney Sibirya bölgesine özgü bir ünlem olarak kabul gören esiz'in esas anlamının yine bu bölgede, ilgili yazıtları bırakan Yenisey Kırgızlarının torunları ve kültürel mirasçıları olan Hakasların dilinde tespit edilebileceği savunulmuştur. Bu amaçla literatür taraması yoluyla ulaşılan bilgiler, Hakas Cumhuriyeti'nde yürütülen alan araştırmasından elde edilen verilerle de desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler

esiz, Yenisey yazıtları, Kırgız,
Hakas, ağıt, ölüm

Keywords

esiz, Yenisei inscriptions, Kyrgyz,
Khakas, lamentation, death

Abstract

The Yenisei inscriptions are important for the world's cultural heritage as well as for the Turkic peoples, because they represent unique examples of the epitaph tradition. Several different views have been put forward in the studies about the word esiz, which is seen in almost all of the Yenisei inscriptions. However, there is no consensus on the true meaning of this word. In this study, a new explanation has been given for the origin of the word. It has been argued that the main meaning of the word esiz, which is accepted as an exclamation peculiar to the South Siberia region, can be determined in the language of Khakas, because they are direct descendants and cultural inheritors of the Yenisei Kyrgyz who left these inscriptions. For this purpose, the information obtained through the literature review has also been supported by the data of field study conducted in the Republic of Khakassia.

*Dr. Öğr. Üyesi, Kapadokya
Üniversitesi, Beşeri Bilimler
Fakültesi, İngilizce Mütercim ve
Tercümanlık Bölümü
nukhetdavletov@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9312-8385
Nevşehir/TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 18/10/2020

Kabul Tarihi: 08/06/2021

Giriş

Türk halkları için olduğu kadar dünya mirası için de mühim olan ve mezar şiiri geleneğinin özgün örneklerini temsil eden Yenisey yazıtlarının hemen hepsinde görülen ve tanısının Tekin sayesinde konulduğu *esiz* kelimesi üzerine bugüne dek birkaç farklı görüş öne sürülmüşse de kelimenin etimolojisi hakkında fikir birliğine varılamamıştır. Bu makalede ise söz konusu kelimenin kökeni ve asıl anlamına dair yeni bir açıklama getirilmeye çalışılmıştır. Bizce bu kelime esas olarak eski Kırgızların “yaşama karşı duydukları doyumsuzluk hissini” (Okutan Davletov, 2020, s. 19) ve ölüm karşısındaki üzüntülerini tek bir kelimeyle ifade etmelerini sağlayan bir ünlemdir. Nitekim Aydın da bu nidanın Moğolistan yazıtlarında tanıklanmaması sebebiyle Sayan–Altay bölgesine özgü olduğunu ifade etmiştir (2017, s. 50). Bu nedenle çalışmamızda *esiz*'in esas anlamının yine bu bölgede, ilgili yazıtları bırakan Yenisey Kırgızlarının torunları ve kültürel mirasçıları olan Hakasların dilinde tespit edilebileceği savunulmuştur. Bu düşünce doğrultusunda literatür taraması gerçekleştirilmiş ve ulaşılan bilgiler, saha araştırmasından edinilen verilerle de desteklenmeye çalışılmıştır.

Güney Sibiryâ bölgesindeki Türk runik yazıtlarında tanıklanan ve bu çalışmanın da odak noktasını oluşturan *esiz* kelimesinin, runik dönemdeki örneklerinden birkaç yüzyıl sonra Orta Türkçe dönemine ait metinlerde de kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin XI. yüzyıla ait eserlerde *esiz* ya da *isiz* biçimleri tespit edilmekle birlikte kimi zaman çift *-s* ile yazıldığı da görülmektedir. Örneğin, Kaşgarlı Mahmud *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te çift *-s* ile yazılmış olan *essiz* sözcüğünü, Arapçadaki *ya esefa* “Yazık!” ifadesine benzeyen ve kayıpların arkasından üzülmeyle belirten bir sözcük olarak açıklamıştır. Örnek cümle olarak da *essiz amıg yigitliki* “yazık onun gençliğine” cümlesini vermiştir (2005, s. 267). Yine aynı eserde geçen bir dördüğe ait dizelerden birinde de şu ifade mevcuttur: *esizliğin amurtsun* “asi doğasını sakinleştirsin” (Kaşgarlı Mahmud, 2005, s. 142).

DLT, bu kelimenin geçtiği cümleler bakımından daha pek çok örnek sunmaktadır. *Edgülikün kel, isizliğin kelme* “hayırla gel, şerle gelme” ya da sıklıkla alıntılanan *alp er tonga öldi mü esiz ajun kaldı mu* “Alp er Tonga (Afrasiyab Han) öldü mü, kötü dünya kaldı mı” dizeleri de örnek olarak verilebilir (Kaşgarlı Mahmud, 2005, s. 139, 339). Ancak bu son 3 örnekte kelime yazık yerine kötü, huysuz/luk anlamlarında kullanılmaktadır. Tekin, kelimenin Kaşgarlı'nın bu eseri dışında *Kutadgu Bilig*'de de *isiz* şeklinde geçtiğini belirtmektedir (2006, s. 223). Eserin 6524. beyitinde *isiz bu yigitlik kanı kança bardı* “Yazık bu gençliğe, hani nereye gitti” (Arat, 1947, s. 644; Arat, 1959, s. 468) ifadesinde *esizin* yiğitlik kelimesini nitelediği görülmektedir. Tekin, *esiz* kelimesinin XII. yüzyıla ait *Atabetü'l Hakayık*'ta da bulunduğunu ve XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Çağatay edebiyatının son eserlerini veren Özbek şair Furkat tarafından kelimenin hala kullanılmakta olduğunu belirtmektedir (2006, s. 224).

Kelime Hakkında Son Dönemde Yayımlanan Görüşler

Aşağıda ilk olarak bu tartışmalı kelime üzerinde çalışan Useev'in görüşlerine yer verilmiştir. *Dîvânü Lügâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig* gibi yukarıda örnekleri verilen eserlerde

de *esiz* kelimesinin yazık ve kötü anlamlarında kullanıldığını kabul eden Useev, daha eski tarihli çalışmalarında Yenisey yazıtlarında geçen ve 𐰉𐰺 (*siz*) ya da 𐰉𐰺 (*sz*) olarak iki farklı biçimde yazılabilen söz konusu kelimenin kişi zamiri olan *siz* şeklinde okunamayacağını, bu harf grubunun acınma ünlemi teorisini savunan araştırmacıların iddia ettikleri gibi *esiz* olarak okunması gerektiğine katıldığını belirtmektedir. Bununla birlikte E 147 numaralı yazıttaki *esizim e ulugum a kiçigim e bökmelim e* “Ne yazık! Büyüğüme, küçüğüme doymadım, eyvah!” (Aydın, 2013, s. 235) ifadesinde ve başka pek çok yazıtta da buna benzer şekilde kullanılan 𐰉𐰺𐰉𐰺 (*szme*) kelimesinin, *siz* kişi zamirine iyelik eklenmesiyle oluşan ve “bana ait olan sizler” anlamına gelen *sizim* şeklinde okunması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu noktada Kormushin’in muhtemelen *adırlıtım* kelimesiyle tamamlanması gereken; ancak bu yüklem bulunmadığı kimi cümlelerde *esiz, esiz e, esizim, esizim e* ünlem ifadelerinin yüklem rolü üstlenebildiklerine dair görüşlerine dayanarak, Kormushin’in de kelimenin “bana ait olan sizlerden, sizlerimden” anlamını kabul etmiş olduğunu ileri sürmektedir (Useev, 2007, s. 5). Buradaki mantık, *adırlı-* fiilinin mevcudiyeti durumunda yükleme sorulan *nereye, nerede, nereden, kime, kimde, kimden, neye, nede, neden* sorularının cevabı olacak bir dolaylı tümlece ihtiyaç duyulacağı ve söz konusu 𐰉𐰺𐰉𐰺 (*szme*) kelimesinin de “bana ait olan sizlerden” anlamına gelmesinin mümkün olacağıdır. Ancak söz konusu eserin ilgili bölümünde Kormushin’in böyle bir ifadesi bulunmamaktadır. Araştırmacı yalnızca yazıtlarda yüklem bulunmadığının düşünüldüğü durumlarda dahi cümlelerin tamamlanmış ve gramatikal açıdan doğru kabul edildiğini açıklamak için bu ifadeleri kullanmıştır (Kormushin, 1997, s. 160). Nitekim Kormushin, E 152 numaralı Şançi III yazıtındaki yüklemsiz gibi görünen ve 𐰉𐰺𐰉𐰺 (*szme*) ile biten satırları şu şekilde çevirmiştir: *yerime subıma esizime bodunuma esizime* “О, моя земля, мои реки и озера, — о, жаль мне! О, мой народ, — о, жаль мне!” (Ah, yerim, ah sularım, — ah, üzgünüm! Ah, halkım, — ah, üzgünüm!) (1997, s. 149-150). Görüldüğü üzere Kormushin satır sonundaki söz konusu 𐰉𐰺𐰉𐰺 (*szme*) kelimesini Rusçaya *üzgünüm* anlamına gelen “жаль мне” olarak çevirmiş ve transkripsiyonu da Useev’in görüşüne uygun olan *sizime* değil, *esizime* biçiminde yapmıştır. Dolayısıyla Kormushin’in çalışmasında, Useev’in yukarıda ifade ettiği “bana ait olan sizlerden” okumasının mümkün olabileceği düşüncesinin paylaşıldığına dair herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Useev, daha sonraki çalışmalarında acınma ünlemi teorisini savunan araştırmacılarla hemfikir olduğuna dair görüşlerini değiştirmiş ve *esiz* kelimesinin “ne yazık” anlamına gelen bir acınma ünlemi değil, “değerli” anlamında bir cins isim olduğunu ileri süren Orınbay ve Alimov’a katıldığını ifade etmiştir (2019, s. 39).

Useev’in verdiği bilgilere göre Tekin’in yukarıda başvurulan görüşlerine ilk karşı çıkan bilimci Orınbay’dır. Orınbay, Eski Türkçedeki *esiz* kelimesinin, günümüz Kazakçası ve Kırgızcasındaki “zavallı, kayran” anlamlarına gelen *esil* kelimesi olabileceğini ve bu kelimenin eski Türkçede de “değerli” anlamında kullanılıyor olabileceğini ileri sürmüştür (aktaran Useev, 2019, s. 32-33).

Alimov da *esiz* kelimesi üzerinde çalışmış ve kelimenin modern Kırgızca, Özbekçe ve Uygurcada çeşitli şekillerde yaşadığını tespit etmiştir. Bununla birlikte kelimenin

kaynaklarda “yazık” biçiminde bir acınma ünlemi olarak açıklandığını belirten Alimov, bu anlamın bağlama uymadığını ve kelimenin hem çokluk hem de iyelik eki alabilmesi sebebiyle esasında sonradan ünlemleşmiş bir isim olduğunu ileri sürmüştür. Alimov ayrıca günümüz Kırgızca ve Özbekçesinde bulunan ve *esiz* kelimesinden türetilmiş olduğu düşünülen *esirke-* fiiline dayanarak *esizin* esasında “aziz, değerli, kıymetli” anlamlarına geldiğini; fakat zamanla anlam kötüleşmesine uğrayarak zavallı anlamına doğru bir yol izlediğini, ardından da leksik anlam kaybı ile birlikte “yazık” anlamına gelen bir ünleme dönüştüğünü ifade etmiştir (2013, s. 33). Sertkaya’nın da kelimenin “üzüntü” ve “felaket” gibi anlamlara geldiğini ileri sürdüğü görülmektedir (2010, s. 231).

Yenisey yazıtlarında yer alan *esiz* kelimesinin, mezar yazıtlarında geçmesi sebebiyle en azından mealen yazık gibi bir acınma ünlemi ile açıklanmaya mecbur olduğunu belirten Alimov, bu kelimenin tamlayan olarak yer aldığı ifadeleri ise aziz, değerli, kıymetli kelimeleriyle karşılamak gerektiğini ileri sürmüştür. Kelimenin tamlayan olduğu durumlara bir örnek olarak ise E 42 numaralı yazıtta geçtiğini belirttiği *esiz yerim, iduk yerim* ifadesini gösteren Alimov, buradaki *esiz* kelimesinin deploratif ünlem işlevinde kullanılmasının mümkün olmadığını; çünkü *esiz* ve *iduk* kelimelerinin bir arada kullanılmasının paralellik göstergesi olduğunu ve söz konusu ifadenin ancak “aziz yerim, kutsal yerim” şeklinde tercüme edilebileceğini ileri sürmüştür (Alimov, 2013, s. 33)¹.

Ancak biz aşağıda özellikle Yenisey bölgesindeki eski Türkçe dönemine ait yazıtlarda tespit edilen *esiz* kelimesi ile anlamsal olarak aynı doğrultuda saydığımız Hakasça *hayran* (хайран) kelimesi üzerinden bu ifadenin Tekin tarafından belirtilen ve diğer Türkologlarca da benimsenen kullanımının yerinde olduğunu göstermeye çalıştık. Nitekim Alimov da *hayran*’ın Kırgızcadaki söylenişi olan *kayran* (кайран) kelimesinin işlev bakımından *esiz* ile tamamen eşdeğer olduğunu ifade etmiştir (2013, s. 24). Ancak Alimov’a göre Kırgızcadaki bu kelime hayıflanma bildiren bir sıfat ve ünlem olsa da, aslî anlamı “değerli, kıymetli” iken “zavallı, yazık” anlamı ise konotatif anlamıdır (2013, s. 24). Alimov bu düşüncesini Moğolcada da Hakasçada olduğu gibi *hayran* (хайран) şeklinde yer alan bu kelimenin kökünün yine Moğolca *hayr* (хайр) “sevgi” kelimesinden gelmesine dayandırmakta ve bu kök sebebiyle kelimenin öncül anlamının “değerli, kıymetli” olması gerektiğini ifade etmektedir (2013, s. 24). Buna ek olarak Moğolca sözlükte *hayran* (хайран) kelimesi doğrudan “An expression of pity or regret (eg. Poor man! Poor thing! Pitable! Sad!)” yani “Bir acıma ya da pişmanlık ifadesi (ör. Zavallı adam! Zavallı şey! Acıklı! Üzücü!)” olarak açıklanmıştır (Altangerel, 2001, s. 282).

¹ E 42 numaralı yazıtta geçtiği belirtilen ifade runik metinde kontrol edildiğinde ᠬᠢᠷᠠᠨ : ᠬᠢᠷᠠᠨ şeklinde bir yazımla ve *esiz yerim* yerine *öz yerim iduk/ıdok yerim* (Malov, 1952, s. 76; Aydın, 2013, s. 111-113) ifadesiyle karşılaşılmıştır. Bir gözden kaçırma söz konusu olmalıdır; ancak zaten E 1 numaralı Uyük-Tarлак yazıtında da bu kalıba uygun olan *esiz elim* tamlaması bulunmaktadır (Aydın, 2013, s. 23). Bu sebeple söz konusu hata, yazarı tarafından makalede ileri sürülen görüşlere bir engel teşkil etmemektedir.

Elbette empati yoluyla acısı hissedilen ya da paylaşılan bir kimse veya bir durum için merhamet ve sevgi duygusu devreye girecektir. Bu konuda yukarıda anılan araştırmacılarla hemfikiriz. Buna karşın asıl ifade etmek istediğimiz mesele, ilk kez Yenisey bölgesindeki yazıtlarda tespit edilen ve eski Kırgızların ölüm karşısında hissettiklerini tek bir kelimeyle anlatmalarını sağlayan bu ifadenin, esasında dünya görüşü ile ilişkili olduğudur. Nitekim *esiz* kelimesini kullanmayı bırakan Hakaslar bu kavrama yükledikleri anlamı, Alimov'un da ifade ettiği gibi Moğolca "sevgi" anlamına gelen *hayr* (хайр) kökünden türetilmiş başka bir kelimeye taşımışlar ve aslı anlamı ne olursa olsun bu kelimeyi de tespitlerimize göre sıklıkla ölüm karşısında kullanmayı tercih etmişlerdir.

Bu dünya görüşü sebebiyledir ki Hakasçadaki *hayran* kelimesinin bugünkü anlamı, *hayran İcem amdı palaların körge polza* "Zavallı annem şimdi çocuklarını görse keşke" ya da *hayran palam* "Zavallı yavrum" örneklerinde de görüldüğü üzere "değerli" (дорогой) değil; acıma veya merhamet duygusu da içeren "zavallı" (бедный) kelimesiyle açıklanmaktadır (HRS, 2006, s. 785). Ayrıca bu kelime, Kırgızcadaki "değerli, kıymetli" anlamındaki kullanım alanına ek olarak pek çok Hakas destanında kahramanlar tarafından kimi zaman ölen ya da ölmek üzere olan kişinin kendisini, kimi zaman da ölen kişinin geride bıraktığı insan ya da nesnelere nitelemek için Yenisey yazıtlarındaki *esiz* ifadesine benzer biçimde kullanılmaktadır. Bu ikinci kullanım biçimi, *esiz* ifadesini daha iyi karşılamakta ve Hakasların söz konusu geleneği devam ettirdiklerini göstermektedir. Aşağıdaki örnekte *hayran* "zavallı" kelimesi ilk gruba uyacak biçimde ölecek kişiyi nitelemektedir:

<i>Hayran sinñ sllğ haraañnu</i>	Zavallı senin güzel gözlerini
<i>Hara palğas pas parar,</i>	Kara balçık dolduracak.
<i>Hayran sinñ sllğ ünñññ</i>	Zavallı o güzel sesini
<i>Çil-huyun haap parar.</i>	Yeller, kasırgalar kapıp götürecektir.
<i>Hayran minññ honğanımnı</i>	Zavallı benim evlendiğimi
<i>Halğancızın körp alim.</i>	Son kez görüvereyim.
<i>Hayran sinñ çılığ idñññ</i>	Zavallı senin sıcak vücudunu
<i>Halğancızın hucahtap alim.</i>	Son kez kucaklayıvereyim

(Huban Arığ, 1995, s. 19; 2006, s. 11).

2019 yazında Hakas Cumhuriyeti'nde tarafımızca gerçekleştirilen alan araştırması sırasında görüşme yapılan kaynak kişilerden biri olan 43 yaşındaki dilbilimci İrina Chebochakova (Sagay boyu, Hahpına aşireti) ile yapılan kişisel görüşmede, ölenin arkasından ağıt yakan Hakasların, destanlarda geçen bu acıma ifadesini hala kullanmakta oldukları tespit edilmiştir. Katılımcı, kendisi 11 yaşındayken babasının öldüğünü ve halasının ölen kardeşi için ağıt yaktığını, ağıtta da, *Sin çoğılzıñ, noğa irttññ, hayran pozıñ!* "Sen yoksun, niye gittin, zavallı özün!" gibi sözlerin söylendiğini aktarmıştır (İ. Chebochakova, kişisel iletişim, 3 Ağustos 2019).

İkinci gruba bir örnek olarak ise *Ah Çibek Arığ* destanında ölmek üzere olan kahramanın "Zavallı ışığım, zavallı güneşim geride kalıyor!" olarak Türkçeye

aktarabileceğimiz *hayranoh çariim, hayranoh künim halarğa odır!* (1968, s. 173) sözlerini vermek mümkündür. Görüldüğü gibi ölmek üzere olan kişi yalnızca kendi durumunu esefle karşıladığı için kendisini ya da içinde bulunduğu durumu yazık ve zavallı olarak nitelermemekte, aynı zamanda geride bıraktığı güneşe dahi *hayran* yani “zavallı” şeklinde seslenmektedir. Dolayısıyla Yenisey Kırgızlarının ayrıldıkları için üzüntü duydukları yurtlarını da *zavallı, essiz* olarak nitelermeleri bölgeden elde edilen dilsel ve kültürel malzemeye de uygun bulunmaktadır.

Yeni Bir Anlamlandırma Önerisi

Esiz kelimesinin ifade ettiği genel anlam konusunda Tekin, Kormushin ve Aydın gibi pek çok araştırmacıyla hemfikir olduğumuzu belirtmekle birlikte kelimenin kökeni ve asıl anlamı hakkında yeni bir görüş ileri sürmek niyetindeyiz. Daha önce belirtildiği üzere çıkış noktası bakımından Güney Sibiryaya bölgesine özgü bir ünlem olarak kabul gören *esiz*'in esas anlamının yine bu bölgede, kelimeyi barındıran yazıtların en yoğun bulunduğu yerlerde yaşamakta olan Güney Sibiryaya Türklerinin dillerinde tespit edilebileceği görüşündeyiz. Nitekim Roux da bu istikrara dikkat çekecek biçimde Yenisey Kırgızlarının İlk Çağ'dan Modern Çağ'ın başlangıcına dek topraklarına bağlı kalmış olan tek Türk halkı olduğunu ileri sürmüştür (2001, s. 146).

Bilindiği üzere Malov, Altaycayı, Hakaşça ve Tıvacanın aksine yeni Türk dillerinden kabul etmiş ve Yenisey yazıtlarını da ağırlıklı olarak Tıva, Tofalar (Karagas) ve Hakaşların atalarına mal etmiştir (Malov, 1952, s. 7). Bununla birlikte modern Tıvacada söz konusu kök ya da ondan türeyen bir kelimenin tespit edilememesi sebebiyle bu çalışmada doğrudan Yenisey Kırgızlarının mirasçıları olan Hakaşların diline odaklanılmıştır. Eski Türkçedeki *-e* sesinin Hakaşçada ünlü daralması sonucu *-i* sesine dönüştüğü bilinmektedir. Bu sebeple *esiz* kelimesinin kökü aranırken bakılması gereken kelime Hakaşça *is* kelimesi olacaktır.

İs kelimesinin Türkçe *us* ve Kırgızca *es* gibi Hakaşçada da ilk olarak “akıl” (ум) anlamına geldiği görülecektir: *Alıǵnı istıǵ it polbassıñ* “Alık olanı akıllı edemezsin” (дурак остаётся дураком). Ancak bu kelimeye *-IXg* ekinin *t*'li varyantının eklenmesi ile oluşturulan *istıǵ* kelimesinin uslu, akıllı, mantıklı anlamlarının yanı sıra bizi ilgilendirecek olan “rahat” (удобный) ve “huzurlu” (уютный) anlamlarını da karşıladığı tespit edilmiştir. Kelimenin bu anlamına şu cümleler örnek gösterilebilir: *Pala istıǵ odırça* “çocuk sakince/rahatça oturuyor”, *istıǵ çurtırğa* “huzurlu, sakin yaşamak”, *istıǵ kızı* “iyi insan” (HRS, 2006, s. 135, 137).

Bu noktada yine aynı kökten türetilen *istenerge* (*is+tE-n*) fiilinin de *istenip uzu-* “huzurla uyumak” (спать спокойно) örneğinde olduğu gibi “huzurlu, sakin olmak” (быть спокойным) anlamına geldiği belirtilmelidir (Baskakov ve İnkizhekova-Grekul, 1953, s. 63-64). Hakaş dilinde *-IXg* ekinin *t*'li varyantı ile oluşturan *istıǵ* kelimesinin zıddı ise *izı çoh* *chohtanarğa* “kendini üzgün, stresli hissetmek” (чувствовать себя подавленной) fiilinden gelen *izı çoh* “üzgün, huzursuz” (HRS, 2006, s. 120, 135) sıfatı olacaktır.

Hatırlanacak olursa Kaşgarlı da *essiz* kelimesinin yaramaz, ele avuca sığmaz çocuk anlamına geldiğini ve yaramazlaşmak anlamında bir de *esizlenmek* fiili bulunduğunu

kaydetmiş ve şu örnek cümleyi vermiştir: *Oglan esizlendi* “Çocuk yaramazlaştı” (Kâşgarlı Mahmûd, 2005, s. 266). DTS’de de *esizlen-* fiili aynı şekilde “şımarmak, huzursuzlanmak” olarak açıklanmıştır (1969, s. 183-184).

Görüldüğü üzere Hakaşçadaki *is* kökünden türeyen ve hala aynı anlamda kullanılmakta olan *istîg* kelimesinin zıddını ifade eden *izî çohtanarğa* (*izî çoh+ta-n*) ile *esizlenmek* (*esiz+le-n*) fiili tamamen aynı yapı ve anlamdadır. Bu görüş DLT’deki bir dörtlükte geçen şu ifade ile de desteklenebilmektedir: *Esizlikin amurtsun* “Asi doğasını sakinleştirsün” (2005, s. 142). *Esizlik* kelimesinin yalnızca kötülük değil, aynı zamanda “huzursuzluk” anlamına geldiği bu örnekte de görülmektedir. Dolayısıyla yazıtların neredeyse tamamında bulunan *esiz* ya da *essiz* kelimesinin zaman içinde ünlemleşmiş olması sebebiyle “yazık” şeklinde aktarılmasında bir sakınca olmasa da, esasında ölen kişinin geride bıraktığı kişileri, canlıları ya da artık göremeyeceği, kullanamayacağı nesnelere *essiz* yani *is*’i, huzuru, rahatı olmayan; “üzgün, hüznü, zavallı” olarak nitelediği görüşündeyiz. Bu noktada Yenisey yazıtlarında daha önce üzerinde durulmamış olan bir karşıtlığa dikkat çekmek gerektiğini düşünmekteyiz. Ölümün *buñ* yani sıkıntı olarak görüldüğü bir ortamda, yaşamak da her şeye rağmen *es* ya da *is* yani huzur ile bir tutuluyor olmalıdır. Nitekim yazıtlarda ölen kişinin kendisi ve ölenin bakış açısıyla anlatılan ve doğrudan ölenin geride bıraktığı diğer canlı ve cansız varlıklar *esiz* iken, ölümün uğramadığı kişi ve nesnelere *buñsuz* yani sıkıntısızdır. E 6 numaralı Barık II’de (Malov’da Barlık II) Köni Tirig adlı yazıt sahibinin henüz üç yaşında babasız kalmasına karşın kendisini *buñsuz* (Malov, 1952, s. 21-22; Aydın, 2013, s. 33-34) olarak nitelemesi, ölüm sebebiyle ailesinden ve evinden ayrılana kadar kendisini sıkıntısız bir insan olarak görmesi de bu anlayışın bir göstergesidir.

Kelimenin Hakaşçada günümüzde mevcut olan *is* isim kökünden türediği görüşümüzü belirtmemizin ardından aşağıda *esiz* ya da *essiz* formlarını oluşturan ekin hangi ek olduğu sorusuna cevap verilmeye çalışılmıştır. *Esiz* kelimesinin yukarıda örnek olarak verilen *essiz anıg yigitliki* “Yazık onun gençliğine” (DLT, 2005, s. 267) cümlesinde de olduğu gibi kimi zaman çift *-s* ile yazıldığından daha önce bahsedilmiştir. Clauson’un sözlüğünde de aynı şekilde *essiz* olarak verilen bu kelimenin üzüntü ifadesi olduğu belirtilmiştir (1959, s. 253).

Alimov, *essiz* biçimindeki bu çift *-s*’li yazılışın anlamı güçlendirme amaçlı (emphatic) tercih edildiğini ileri sürmüştür (2013, s. 18). Ancak biz burada (BK GD) *subsuz* “susuz”, (BKT G11) *kergeksiz* “bol miktarda”, (BKT G12) *sansız* “sayısız” (Tekin, 2014, s. 66-69) örneklerinde olduğu gibi bir *-süz* ekinin mevcut olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim Banguoğlu da bu ekin eski Türkçeden beri her ada gelebildiğini ifade etmiştir (1990, s. 201). Gabain eski Türkçedeki *-süz*, *-süz* ekini çoğunlukla sıfat yapan bir olumsuzluk eki olarak tanımlamaktadır (1950, s. 62). Ancak bu eke olumsuzluk eki demenin doğru olmadığına; isimlerden zıtlık, yokluk ve bulunmama ifade eden isimler yapmaya yarayan bir ektir demenin daha doğru olduğuna dair görüşler de mevcuttur (Erten, 2007, s. 1172).

Bu durumda eski Türkçede son derece işlek bir ek olan *-süz*, *-süz* ekinin *es/is* isim köküne eklendiği kabul edilecek olursa ortaya çıkan *essiz/issiz* kelimesinin modern Hakaşçada hala kullanılan ve yukarıda bahsedilen *izî çohtanarğa* “kendini üzgün,

huzursuz hissetmek" fiilinden gelen *izî çoh* "hüzünlü, huzursuz" kelimesiyle aynı anlamda olduğu görülecektir. Dolayısıyla söz konusu mezar yazıtlarının doğrudan mirasçıları olan Hakasların dilinde günümüzde *izî çoh* biçiminde sıfat olarak kullanılmaya devam eden *esiz* ya da *essiz* kelimesinin sıfat işlevini tamamen yitirmiş bir ünlem olduğunu ileri sürmek mümkün değildir.

Hakasçada günümüzde *-sız -siz* eki yerine *çoh* "yok" kelimesi kullanılmaktadır. Bu sebeple *issiz* yani *is'i*, huzuru olmayan kelimesinin birebir karşılığı *izî çoh* şeklindedir. Kononov da *-sız -siz* ekinin bugün Hakasça, Şorca, Tıvaca, Altayca ve Yakutçada bulunmadığını belirtmiştir (1980, s. 107). Ancak konumuz bağlamında ele alınan Hakasçada bir istisna olarak *ökis* (öksüz) kelimesinde *-sız* ekinin yaşadığını söylemek mümkündür. Zaman içinde bu ek tamamen kaybedilmeden önce ekin başındaki *-s* sesinin *ökis* kelimesinde olduğu gibi düşmesi mümkün olabildiğine göre, VIII. yüzyıldan XII. yüzyıla dek kelimenin iki farklı yazılışının da muhafaza edilmesine ek olarak orijinal kelimeye var olan çift *-s* sesinden birinin düşme eğilimi gösterdiği kanısındayız. Nitekim Banguoğlu da anlam ile ilgili olmaksızın düşünmeden, alışkanlık yoluyla kelimenin kökünde veya eklemeler sırasında bazı seslerin düşmesi, yeniden türemesi ya da yer değiştirmesi gibi olayların görülebildiğini belirtmiştir. Banguoğlu ayrıca bu olayın genellikle kurallı gerçekleşse de kimi zaman rastlantılı da olabildiğini ve kelimenin söyleyişini kolaylaştırmak ya da kökle eki kaynaştırmak gibi pratik sonuçlar sağladığını da ifade etmiştir (1990, s. 58). Bu ifadeye uygun olarak *es/is* köküne *-sız* eki eklendiğinde kelimenin ortasında meydana gelen çift *-s* sesinden birinin düşmesi, şüphesiz kelimeyi çok daha kolay söylenir hale getirmiştir.

Bu takdirde, örneğin E 3 numaralı Uyuk Turan yazıtında geçen *elimke bökmedim esizim e* ifadesinin (Aydın, 2013, s. 28), "elime doymadım, zavallım ey!" olarak çevrilmesini öneriyoruz. Yukarıda alıntılanan *Ah Çibek Ariğ* destanında ölmek üzere olan kahramanın, geride bıraktığı güneşi ve gün ışığını *hayranoh çariim, hayranoh künim* "zavallı ışığım, zavallı güneşim" (1968, s. 173) olarak nitelemesi gibi bu yazıtın sahibi de doyamadığı elini, yurdunu *esiz* olarak nitelemektedir. Kelimenin yukarıda önerdiğimiz esas anlamı göz önünde bulundurulduğunda Güney Sibirya coğrafyasında ölüm karşısında hissedilen duygular ve söylenen sözler bakımından hiçbir değişiklik olmadığı görülecektir.

Burada belirtilmesi gereken bir husus daha bulunmaktadır. Tekin, pek çok yazıtta olduğu gibi yukarıda örnek verilen Uyuk Turan'da da geçen *esizim e* ifadesindeki *a/e* son ekinin bir adres/seslenme ünlemi olduğunu belirtmekte ve bu ünlemin *esiz* dışındaki kullanımına örnek olarak ise Ongin yazıtının ön yüz 7. satırında yer alan *beglerim e* "oh my lords" (beylerim ey) ifadesini göstermektedir (1968, s. 174). Nitekim E 6 numaralı Barık II'de geçen *apam a* ifadesi de Aydın tarafından, Tekin'in belirttiği adres ünlemi meselesine uygun biçimde "Ey atalarım" (2013, s. 33-34) olarak okunmuştur.

Tartışmalı *esiz* ifadesinin izlerini sürdürdüğümüz Hakas dilinde bu kullanımın da yaşadığını belirtmek gerekmektedir. Cümle sonunda duruma göre tercih edilen *a/e* ünlemine şu örnekler verilebilir: *Adı kemdir a ol kıziniñ?* "Adı nedir a, o kişinin?" ya da *sin pu toğıstı it sal a!* "Sen bu işi ediver e!" (HRS, 2006, s. 17). Bu kullanım üzerinden

Hakas topraklarında eski Türk döneminden beri süregelen bir kültürel ve dilsel devamlılıktan bahsetmek mümkün görünmektedir.

Yukarıda –sız, –siz ekinin incelenmesinin ve örnek bir anlamlandırma önerisi verilmesinin ardından kelimenin Szlrm (szlrm) formunda görülen –ler eki açıklanmalıdır. Bu ekin ileri sürdüğümüz anlam doğrultusunda çokluk eki olduğu görüşünderiz. Tekin, –lar / –ler ekinin özellikle akrabalık belirten *eke+ler+im* “ablalarım”, *kunçuy+lar+ım* “prenselerim, kadınlarım”, *ög+ler+im* “annelerim ya da üvey annelerim”, *kelin+ler+im* “gelinlerim” örneklerinde olduğu gibi az sayıdaki isme ve ayrıca Türk aristokrasisini ifade eden *beg* kelimesine de *beg+ler+im* biçiminde eklendiğini ifade etmektedir (1968, s. 121). Ancak yine Tekin, E 41 numaralı yazıtın 2. satırında geçen bir kelimeyi de “taylarım” (my colts) olarak okumuş ve –lar/-ler ekinin bu şekilde isimlere geldiği örneklerin de bulunduğunu kaydetmiştir (1968, s. 121). Nitekim Alimov da Yenisey yazıtlarında geçen tartışmalı *esiz* kelimesinin hem çokluk hem de iyelik eki alabildiğini ifade etmiştir (2013, s. 21).

Eğer çokluk eki ve iyelik ekinin bu örneklerde yalnız isimlere geldiği ve *esiz* kelimesi bizim kabul ettiğimiz gibi bir adlaşmış sıfat ise söz konusu ekleri alamayacağı ileri sürülecek olursa, Erdal ve Alimov’un görüşleri hatıra getirilmelidir. Nitekim Erdal, Yenisey bölgesine özgü *esiz* kelimesinin acıklı, hüznü anlamlarını karşılayan bir isim olduğunu ifade ederken (2004, s. 354), Alimov da yukarıda belirtildiği üzere çokluk ve iyelik eki alabilmesi sebebiyle kelimenin esasında bir isim olması gerektiğini ileri sürmüştür (2013, s. 18). Eski Uygurca metinlerden *Altun Yaruk*’ta da (8/17-18) çokluk eki ile birlikte iyelik eki almış bir adlaşmış sıfat örneği mevcuttur: *Edgülerim t(e)ngrimlerim* “İyilerim, tengrilerim” (Kaya, 1994, s. 63). Sıfat görevi gören kelimelerin de birer isim olması sebebiyle *esiz* kelimesinin her durumda gramatikal açıdan bir isim olduğu kabul edilmelidir.

Son olarak kelimenin sonuna eklenen –(i)m ekinin hangi işlevi gördüğü sorusu ortaya çıkacaktır. Eski Türkçede *biz az biz* “biz azız” (Tekin, 1968, s. 207) örneğinde olduğu gibi yüklem bağlayıcısı olarak kişi zamirlerinin kullanılması sebebiyle *esizim* ya da *esizlerim* ifadesinde yer alan –(i)m eki daha önce Alimov’un da ifade ettiği gibi iyelik ekidir (2013, s. 21). Bu sebeple *esizim* ya da *esizlerim* kelimeleri “ben *essizim*, zavallıyım, hüznülyüm” değil; “benim *essizim*, zavallım, hüznülm” ya da “benim zavallılarım” şeklinde anlamlandırılmalıdır.

Ayrıca daha önce Kormushin’in yazıtlarda yüklem bulunmadığı durumlarda *esiz*, *esizim*, *esizlerim* gibi ünlem ifadelerinin yüklem rolü üstlenebildiği ve cümlelerin tamamlanmış kabul edildiğine dair ifadelerini bir kez daha hatırlatmak yerinde olacaktır (1997, s. 160). Kormushin *esiz*, *esizim* ya da *esizlerim* ile biten satırlarda cümlelerin tamamlanmış sayıldığını ifade etmekte haklı olsa da, bizce bunun sebebinin cümlede gizli bir *adırılm* kelimesinin mevcudiyetine bağlamakta haklı değildir. Alimov da bu ünlemlerin sıklıkla satır sonlarında geçmesine rağmen kendisinden önce gelen *adırılm* ve *bökmedim* şeklindeki fiillere tabi görünmediğini ifade etmiştir (2008, s. 37). Biz bu durumu cümlelerin zaten bir yüklemle sahip olması ile açıklıyoruz. Nitekim Tekin, isim soylu yüklem başlığı altında yüklem bağlayıcısının bulunmadığı yapılar *Irk Bitig*’in 10. satırından şu örneği vermiştir: *kamuş ara başım* “Kamışlar

arasında başım" (2003, s. 208; 2014, s. 19,28). Dolayısıyla tıpkı "(benim) başım" ile biten bu cümlede olduğu gibi, *esizim* "(benim) zavallım" ile biten bir cümle de gramatikal açıdan son derece doğru olacaktır.

Sonuç

İçinde bulunduğumuz XXI. yüzyılda hâlâ tartışılan bir kelime olan ve Güney Sibiryaya bölgesine özgü bir ünlem olarak kabul gören *esiz*'in esas anlamının hâlâ bu bölgede yaşayan Sibiryaya Türklerinin dillerinde tespit edilebileceği düşüncesinden hareketle eski Türkçenin arkaik özelliklerini taşıyan Tıvaca ve Hakasçada kelimenin izleri aranmıştır. Ancak Tıvacada söz konusu kök ya da ondan türetilen başka bir kelimenin tespit edilememesi sebebiyle Hakasçaya odaklanılmış ve *esiz* kelimesinin kökü aranırken başvurulması gereken kelimenin, Hakasçada birden fazla anlam taşıyan ve bu anlamlarından biri de "huzur" olan *is* kelimesi olduğu ileri sürülmüştür. Dolayısıyla Yenisey yazıtları için karakteristik bir kelime olan *esiz* ya da *essiz* kelimesinin, esasında ölen kişinin geride bıraktığı yakınlarını, hayvanlarını ya da artık göremeyeceği, kullanamayacağı nesnelere *essiz* yani *is*'i, huzuru, rahatı olmayan; "üzgün, hüznü, zavallı" olarak nitelediği görüşündeyiz.

Makalede, ölüm karşısında hissedilen derin üzüntünün kalıplaşmış bir ifade haline gelmiş bu kelimenin, Hakaslar tarafından hala aynı yapıda ve anlamda yaşatılmakta olduğu ileri sürülmüştür. Nitekim modern Hakasçada *-sız -siz* eki yerine *çoh* "yok" kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir. *İs*'i yani huzuru olmayan anlamındaki *essiz/issiz* kelimesinin Hakasçada bugün de kullanılmakta olan karşılığı *izî çoh* şeklindedir. Bu sebeple Hakasçada günümüzde *izî çoh* biçiminde sıfat olarak kullanılmaya devam eden bu ünlemin, daha eski olan sıfat işlevini tamamen yitirdiğini ileri sürmek mümkün görünmemektedir.

Bunlara ek olarak Yenisey Kırgızlarının soyundan gelen Hakasların, Moğolca kökenli olan ve yine acıma, üzüntü bildiren *hayran* kelimesini de atalarının bıraktıkları epitaflarda sıklıkla yer alan *esiz* kelimesiyle aynı doğrultuda kullanmayı tercih etmekte oldukları tespit edilmiştir. *Hayran* kelimesi, bölgede yürütülen alan araştırmasında görüldüğü üzere Hakasların ağıtlarında yaşatıldığı gibi, sözlü kültür ürünleri olan destanlarında da kahramanlar tarafından sıklıkla ölüm karşısında, hem ölen ya da ölmek üzere olan kişinin kendisini, hem de ölen kişinin geride bıraktığı ve ayrılmaktan üzüntü duyduğu insan, hayvan ya da nesnelere nitelemek için Yenisey yazıtlarındaki *esiz* ifadesiyle benzer biçimde kullanılmaktadır. Tüm bu sebeplerle Yenisey Kırgızları ile günümüz Hakas Türkleri arasında bir kültürel ve dilsel devamlılığın varlığından söz etmek mümkün görünmektedir.

KISALTMALAR

BK	Bilge Kağan yazıtı
BKT	Bilge Kağan yazıtının güney ve güney batı yüzündeki altı satırdan oluşan Tengri Kağan yazıtı
DLT	Dîvânü Lügâti't-Türk
DTS	Drevnetyurkskiy Slovar
G	Güney Yüzü

GD Güney Doğu Yüzü
HRS Hakassko-Russkiy Slovar

EXTENDED ABSTRACT

The Yenisei inscriptions are important for the world's cultural heritage as well as for the Turkic peoples, because they represent unique examples of the epitaph tradition. Several different views have been put forward in the studies about the word *esiz*, which is seen in almost all of the Yenisei inscriptions. However, there is no consensus on the true meaning of this word. In this study, a new explanation has been given for the origin of the word. It has been argued that the main meaning of the word *esiz*, which is accepted as an exclamation peculiar to the South Siberia region, can be determined in the language of Khakas, because they are direct descendants and cultural inheritors of the Yenisei Kyrgyz who left these inscriptions. For this purpose, the information obtained through the literature review has also been supported by the data of field study conducted in the Republic of Khakassia.

It has been suggested that the word *is* should be referenced when searching for the root of the word *esiz*. This Khakas word *is* has more than one meaning, and one of these meanings is "peace". For that very reason, the word *esiz* or *essiz*, which is a characteristic word for the Yenisei inscriptions, actually must describe the relatives, animals, or objects that the deceased left behind, or objects that he can no longer see or use as without peace, or comfort; in other words, "sad, poor".

In the article, it was argued that this word, which has become a stereotypical expression of deep sadness felt in the face of death, is still kept alive by the Khakas in the same structure and meaning. As a matter of fact, it is known that in modern Khakas, the word *çoh* is used instead of the suffix *-sız*, *-siz*. The equivalent of the word *esiz/issiz*, which means restless or peaceless, is *izİ çoh*. This expression is still used today in Khakas. For this reason, it does not seem possible to claim that this exclamation, which continues to be used as an adjective in the form of *izİ çoh* in Khakas, has completely lost its older function as an adjective.

In addition, it has been determined that Khakas, descendants of Yenisei Kyrgyz, prefer to use the word *hayran*, which is of Mongolian origin and expresses pity and sorrow, in the same direction as the word *esiz* which is frequently used in epitaphs left by their ancestors. As seen in the field research conducted in the region, the word *hayran* is still used both in the laments of the modern Khakas, and in the epics of Khakas oral tradition. This word is often used by heroes in epics against death. It describes both the deceased or dying person himself, and the people, animals or objects left behind by the deceased. Therefore, it can be said that the word *hayran* is similar to the word *esiz* of the Yenisey inscriptions.

For all these reasons, it seems possible to claim that there is a cultural and linguistic continuity between Yenisei Kyrgyz and contemporary Khakas.

KAYNAKÇA

- Ah Çibek Arıĝ. (1968). T. G. Tacheyeva (Der. ve Haz). Abakan: Hakasskoe otdelenie Krasnoyarskogo kn. izd.
- Alimov, R. (2008). Eski Türk runik metinlerde geçen bir acınma ünlemi üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 18. 35-48.
- Alimov, R. (2013). Eski Türk runik metinlerdeki esiz üzerine. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 49. 17-37.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu bilig I metin*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Arat, R. R. (1959). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu bilig II tercüme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Aydın, E. (2013). Yenisey yazıtları. M. Ölmez (Haz.), *Yenisey-Kırgızistan yazıtları ve Irk Bitig* içinde (s. 17-277). Ankara: BilgeSu Yay.
- Aydın, E. (2017). Söz varlığı açısından Yenisey yazıtlarının Moğolistan yazıtlarından farklılıkları üzerine notlar. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)* 1,1. 48-58.
- Banguoğlu, T. (1986). *Türkçenin grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Baskakov N. A., İnkizhekova-Grekul A. I. (1953). *Hakassko-Russkiy slovar*. Moskva: Gos. izd. inostrannyh i natsionalnyh slovarey.
- Drevnetyurskiy slovar*. (1969). V. M. Nadelyayev & D. M. Nasilov & E. R. Tenişev & A. M. Şçerbak (Red.). Leningrad: İzd. Nauka.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Leiden: Brill.
- Erten, M. (2007). +Sız olumsuzluk eki midir? *Turkish Studies*, 2/4. 1168-1173.
- Gabain, A. von (1950). *Alltürkische grammatik mit bibliographie, lesestücken und wörterverzeichnis, auch neutürkisch*. 2. verbesserte auflage. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Hakassko-Russkiy slovar*. (2006). O. V. Subrakova (Red.). Novosibirsk: Nauka.
- Huban Arıĝ* (1995). (A. K. Maytakova, Der. ve Haz.). Abakan: Hakasskoe kn. izd.
- Huban Arıĝ. Hakas Türklerinin kadın yiğitlik destanı*. (2006). (T. B. Davletov, Haz. ve Çev.). Ankara: TÜRKSOY Yay.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Ankara: TDK Yay.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika yazıka Tyurkskih runicheskikh pamyatnikov VII-IX vv*. Leningrad: Nauka.
- Kormushin, İ. V. (1997). *Tyurkskie yeniseyskie epitafii teksty i issledovaniya*. Moskva: Nauka.
- Mahmut, K. (2005). *Dîvânü Lügâti't-Türk*. (S. Erdi & S. T. Yurteser, Çev.). İstanbul: Kocabı Yay.
- Malov, S. Y. (1952). *Yeniseyskaya pismennost Tyurkov, teksty i perevody*. Moskva, Leningrad: İzd. Akademii Nauk SSSR.
- Okutan Davletov, N. (2020). Yenisey Kırgızlarından Hakaslara ölüm algısı. *Türkbilig*, 39. 15-27.
- Roux, J. P. (2001). *Moğol imparatorluğu tarihi*. (A. Kazancıgil & A. Bereket Çev.). İstanbul: Kocabı Yay.
- Sertkaya, O. F. (2010). Yenisey yazıtları'ndan 10, 25, 41, 51, 70, 109 ve 110 üzerine etimolojik açıklamalar ile düzeltmeler. Cengiz Alyılmaz & Özgür Ay & Metin Yılmaz (Ed.), *I. uluslararası uzak Asya'dan Ön Asya'ya eski Türkçe bilgi şöleni bildirileri* içinde (s. 227-238). Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üni. Yay.
- Tekin, T. (1968). *A grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana U.P.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. M. Ölmez (Haz.). İstanbul: Kitap Matbaası.
- Tekin, T. (2004). *Irk Bitig eski Uygurca fal kitabı*. N. Demir & E. Yılmaz (Haz.). (1. bs). Ankara: Öncü Kitap.
- Tekin, T. (2006). Eski Türk yazıtlarında yanlış yorumlanan bir kelime üzerine. (E. Uçar, Çev.). *Turkish Studies*, 1/2. 222-235.
- Tekin, T. (2014). *Orhon yazıtları* (5. bs). Ankara: TDK Yay.
- Useev, N. (2007). Esizime mi sizime mi? *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34. 1-8.
- Useev, N. (2019). Köktürk harfli yazıtlardaki 'esiz' kelimesi üzerine. *Dil Araştırmaları*, 24. 31-42.